Nagy Péter Tibor

Az iskolai hittanoktatás visszaszorulása

Hipotézisek a hatvanas és hetvenes évekről

Az ötvenes évek végéig a párt egyházpolitikája, valláspolitikája, oktatáspolitikája és az ezekben megnyilvánuló nyomás-engedés politikája, úgy fest, közvetlenül befolyásolják az iskolai hittanra járók számát. A hatvanas évek elejétől azonban a hittanra járók száma folyamatosan és évről évre csökken.

Az ÁEH-s adatok alapján a csökkenés ugyan – egy szinten maradó fél évtized kivételével – folyamatos, de üteme csökken: azaz az 1949–1955-ös időszak „zuhanását" az 1955–1965-ös évtized még mindig gyors csökkenése kíséri. Az 1965–1971-es időszakban szinten marad a hittanjárók száma, ezután nagyon lassú csökkenés tapasztalható. *(1)*

1949	80	1977	5,61
1955	40	1978	5,13
1960	25	1979	4,49
1965	10	1980	4,36
1971	9,7	1981	4,10
1972	9,02	1982	3,84
1973	8,46	1984	3,39
1974	7,69	1985	3,41
1975	6,90	1986	3,21
1976	6,17	1987	3,18

1. táblázat. A hittanra járók aránya az ÁEH adatai szerint

Tomka Miklós becslése szerint a hetvenes évek közepén az iskolai hittan 6–7 százalékos értékét a templomi hittan mintegy 10–12 százalékra egészítette ki, azaz: könnyen lehetséges, hogy a hetvenes évek elején kialakult arány stabilizálódott. Azaz a tanulók egy kilencede-egytizede járt hittanra, de „a templom felfedezése" során mind nagyobb részük nem az iskolában, hanem a templomban tette ezt.

Hogy e folyamatos csökkenés magyarázatát megleljük, lépésről lépésre kell haladnunk: először az egyházpolitika, azután a „világnézetpolitika", majd az oktatáspolitika s végül az értelmiségpolitika, hullámhegyeit és hullámvölgyeit vizsgáljuk meg. Kérdésünk: „Hogyan kellett volna" ezeknek kihatniuk a hittanra járók számára. Ahhoz, hogy e politikák történetét végigkísérjük, át kellene tanulmányoznunk az ÁEH és a párt agitprop osztályának iratanyagát, valamint a korszak legfontosabb ideológiai-értelmiségi folyóiratait, a Világosságot, a Kritikát, a Valóságot, az Élet és Irodalmat stb. Erre most nem vállalkoztunk, az alábbi elemzés tehát nyilvánvalóan töredékes. (A részletes levéltári és sajtóelemzésen alapuló elemzést az időszak hossza, a megnövekedett sajtónyilvánosság, a kutatási korlátozások és az egyháztörténeti, köztörténeti, illetve ideológiatörténeti folyamatok feldolgozatlansága egyaránt nehezítik.)

Az egyházpolitikai magyarázat

Ha az egyházpolitika tényei hatnának a hittanban résztvevőkre, akkor több olyan dátum is volna, melynek hatással kellene lennie a hittanra járókra. Ilyen az ÁEH függetlenségének visszaállása, tehát a helyi tanácsi egyházi funkcionáriusok hatalmának megerősödése 1959-ben. Ekkoriban (1959. február 17-én) tiltakozik a katolikus püspöki kar a hitoktatással kapcsolatos sérelmei ügyében. Hatnia kellett a MSZMP KB Politikai Bizottsága 1960. március 1-i határozatának, amely ugyan a hittanról nem szólt, de az egyházak megengedhetetlenül megnövekedett aktivitásáról igen. Ezekben az években már alig vannak politikai perek, de az 1960–61-es egyházi perek sorában, 1961. június 19-én – a Budapesti Fővárosi Bíróság „a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésnek" minősíti az iskolán kívüli hitoktatást és több éves börtönbüntetéseket oszt. (A katolikus püspöki kar a lelkészekhez írott levelében elhatárolódik a „felelőtlen elemektől"– azaz az elítélt hitoktatóktól.) *(2)*

Az 1962-es amnesztiának viszont elvileg társadalmi felbátorodáshoz kellene vezetnie. 1964-ben a megállapodásnak a Vatikánnal – s e megállapodás nyilvános megjelenésének – bátorítólag kellene hatnia. Az 1965-ös ideológiai KB-határozat demonstratívan hátrasorolta a vallásellenes harcot a célok közül – ez szintén gyengítené a hittan visszaszorítására törekvők pártbéli támogatását. Mi több, új fogalom jelent meg az egyházpolitikával kapcsolatos ideológiában: „a politikai együttműködés". *(3)* 1966-ban a katolikus püspöki kar mellett működő Országos Hitoktatási Bizottság megalakulása, mely ellenőrzi az egyházmegyei hitoktatási bizottságok működését, illetve az, hogy e központi szerv létrehozását az állam nyilvánvalóan engedélyezte, információval szolgálhatott a helyi tanácsi vezetők számára. Az MSZMP KB 1967. július 4-i határozata kimondta, hogy a népfront szervezése során több figyelmet kell fordítani az egyházak bevonására. Ennek nyomán a papok közéleti aktivitása megélénkülésének szerte az országban nyilvánvalóan az aggodalmak oszlása irányába kellett hatnia.

A hiányzó püspökök kinevezése a hetvenes évek folyamán, valamint Kádár János vatikáni látogatása 1977-ben nyilvánvalóan nem bátoríthatta az egyházzal – vagy a hitoktatókkal, a hitoktatásra járókkal – konfrontálódni szándékozókat. A nyolcvanas évek látványos politikai enyhülésének, a nagy nyilvánosság előtt megrendezett filozófiai és történeti konferenciáknak, a vezető egyházi tisztviselők egymást érő kitüntetéseinek, a papképviselők – a hetvenes évek eleje óta Vatikán által is támogatott – „politikai" aktivitásának hatnia kellett volna a félelem múlására.

Hatnia kellett volna az 1970. április 14-i KB agitprop bizottsági határozatnak, miszerint „a magyar sajtó és könyvkiadás fejlődésével lépést tartva rendszeresebbé és céltudatosabbá kell tenni az elméleti polémiát, a fontos és nyilvánosság előtt is tárgyalható egyházpolitikai témák elemzését. A vita erősítse és ne gyengítse a párt szövetségi politikájának bázisát, fokozza a differenciálódást az egyházak soraiban, serkentse az egyházak beilleszkedési törekvéseit, történelmi önkritikájukat és a beilleszkedés teológiai igazolására irányuló törekvéseket". *(4)*

A *Mindszenty*-probléma 1971 eleji rendezése, melynek nemcsak Mindszenty távozása, hanem a neki adott állami kegyelem is a része volt, még azt is mutathatta, hogy a párt és a kormány még a rendszer legneuralgikusabb pontja – azaz „56 emléke" – kérdésében is kész alávetni magát a nemzetközi és belpolitikai „enyhülés" (azaz a gazdasági reformhoz nélkülözhetetlen nyugati támogatás és belpolitikai együttműködés megszerzése) érdekeinek. A hiányzó püspökök kinevezése a hetvenes évek folyamán, valamint *Kádár*

János vatikáni látogatása 1977-ben nyilvánvalóan nem bátoríthatta az egyházzal – vagy a hitoktatókkal, a hitoktatásra járókkal – konfrontálódni szándékozókat. A nyolcvanas évek látványos politikai enyhülésének, a nagy nyilvánosság előtt megrendezett filozófiai és történeti konferenciáknak, a vezető egyházi tisztviselők egymást érő kitüntetéseinek, a papképviselők – a hetvenes évek eleje óta Vatikán által is támogatott – „politikai" aktivitásának hatnia kellett volna a félelem múlására.

Mindezek az események azonban nem változtatnak a hittanra járók számának egyenletes csökkenésén. Úgy tűnik, hogy az állam és egyház viszonya, az egyházpolitika „puhulása" nem hatottak ki a hittanra járók számának változására.

A „materialista ideológia szerepe"

Ha nem az egyházpolitika frontját, hanem a „vallás-ellenes" publicisztikai és ideológiai orgánumokat, mondjuk így, a „valláspolitikát" vizsgáljuk, szintén fontos változásoknak lehetünk tanúi. Nyilván hosszabb ideológiatörténeti elemzést igényelne, hogy pontosan mi történik a hatvanas években az ideológiai életben e vonatkozásban, így csak néhány – nem annyira eszmetörténeti, mint inkább felszíni – jelenségre hívjuk fel a figyelmet. (Minthogy a Kádár-korszak eszmetörténete gyakorlatilag megíratlan, mást nem is nagyon tehetnénk.)

A *Molnár Erik*-vita – mely a szakfolyóiratokból a széles körben olvasott értelmiségi folyóiratokba például, a Valóságba, sőt a hetilapokba is átterjedt – nyomán „hasadás" következik be a korábban központból vezérelt és mindig is döntő ideológiai legitimációs funkciót ellátó „történészfrontban." E hasadás lényege annak megkérdőjelezése, hogy a 16–18. század *Habsburg*-ellenes küzdelmei egyértelműen progresszívek volnának. Ha viszont nem azok, akkor a katolicizmus elleni érvkészletben meggyengül a Habsburgokkal való összefonódottság vádjának súlya. *(5)*

A hatvanas évek elején, az 1958-as párthatározat egyik félmondatának alapján egy mindenki számára meglepően színvonalas értelmiségi folyóirat, a Világosság kezdi meg működését. A színvonal egyik titka, hogy az ötvenes évek jelszavas antiklerikalizmusát felváltja egyfelől a világegyházakon belüli áramlatok s a vatikáni politika sajtóbázison nyugvó (persze igen kemény hangvételű és tendenciózus) szemlézése, másfelől a – máig teljes értékűen használható – (például *Hahn István* vagy *Komoróczy Géza* által írott) vallástörténeti tanulmányok közlése, valamint a felvilágosodás antiklerikális örökségének bemutatása. Utóbbi olyan jól sikerül, hogy a párton belüli baloldal aggódni kezd: az értelmiségben a polgári liberális ideológia iránti fogékonyság növekedni kezd. (Avagy a történelmileg még „el nem végzett" polgárosodás gondolatvilága a marxista értelmiségre is fenntartás nélkül vonzóan hat.)

A harmadik megemlítendő jelenség, hogy a hatvanas évek közepén – természetesen nem függetlenül a nyugati baloldali filozófia mozgásaitól – a fiatal Marxra irányul a figyelem. A fiatal *Marx*szal való azonosulás révén a fiatal magyar értelmiség úgy zárkózhat fel a világ élvonalához, úgy fordulhat szembe a hivatalos ideológiával is, hogy közben nem kell az antimarxizmus adminisztratíve bármikor veszélyessé váló ösvényére lépnie. A fiatal Marx munkásságának egyik középpontja pedig a valláskritika. *(6)*

Hogy e tanulmányoknak milyen szoros köze van az „valláspolitiká"-hoz, a valláshoz való viszonyhoz, mutatja az alábbi idézet – történetesen egy Világosság-beli *Ágh Attila*-tanulmányból. E szerint a valláskritikának két ága van: „Az egyiket felvilágosítónak, a másikat liberálisnak is nevezhetnénk. A felvilágosító irányzat, beleértve az antik és a modern felvilágosítókat egyaránt, a vallást tudatos tevékenység eredményének tekinti, amely az emberek becsapására, kihasználására irányul. A liberális felfogás viszont a vallást a társadalmi élet szükségszerű mozzanataként értékeli, különböző történelmi vagy antropológiai okok következtében. Koncepciójuk minden nyilvánvaló különbsége elle-

nére egyaránt klasszikus példái ennek a felfogásnak *Hegel* és *Feuerbach*, akiknél nem hiányzik a vallás racionalista kritikája, de ugyanakkor kimutatják szükségszerű mozzanatait is... A vallás társadalmi funkciójának feltárására irányuló kísérleteik miatt Marx sokkal inkább a liberális valláskritika vonalához kapcsolódott, s saját koncepcióját Hegel és Feuerbach elméletének kritikai felülvizsgálatán keresztül alakította ki". *(7)* Ezt az érvelést akár „tértől és időtől függetlenül" írhatta volna a filozófiatörténész – az alábbi mondatot viszont nyilvánvalóan a politizáló értelmiségi írta: „A marxi valláskritika ismertetésének különösen nagy jelentősége van azért, mert az utóbbi évtizedekben a marxista valláskritikára a felvilágosító magatartás nyomta rá bélyegét. Lenin ugyan határozottan szembeszállt azzal az elképzeléssel, hogy a vallás propagatív úton felszámolható a szocializmusban, ez a szemlélet mégis általánossá vált, aminek a valláson túlmenő társadalmi-ideológiai okai voltak. Filozófiai szinten a felvilágosító megközelítés ma is megmutatkozik abban, hogy a vallást csak „tudatformaként", elméleti rendszerként, azaz csak a tükrözés mikéntjét tekintve tárgyalják, a mindennapi tudattal és praxissal való összefüggéséről, abba való beleágyazottságáról alig esik szó. Végképp homályban marad a felvilágosító értelmezésben a vallás regulatív funkciója, konkrét társadalmi szerepe, kompenzációs attitűdje, szervező-közösségteremtő funkciója stb. A fiatal Marx munkásságában viszont a vallás mindhárom szintje, a mindennapi tudattal és praxissal való összefüggése, közösségi-intézményi funkciója és elméletileg rendszerezett, ideológikusan tükröző formája egyaránt szerepel, s ezért tanulmányozása segítséget adhat nekünk ahhoz, hogy leküzdjük a felvilágosító álláspont egyoldalúságát." *(8)*

A fenti szöveg alapvető fordulatot tükröz, olyat, amelyben a racionalista, „leleplező" valláskritika átadja helyét a vallás társadalmi szerepe elemzésének.

1965-ben – nyilván nem függetlenül az 1964-es Vatikánnal kötött megállapodástól – a legtekintélyesebb magyar marxista filozófusok, például *Lukács József* is bekapcsolódtak a nemzetközi marxista – katolikus párbeszédbe. Az erről szóló elemzések már a vallás és a kapitalizmus egymástól való elhatárolhatóságáról szólnak. Ilyen értelemben a vallás és a szocializmus nemzetközi párbeszédén (melynek legfeljebb elmeélesítő, illetve demonstratív jelentősége van, közvetlen politikai haszna édeskevés) kívül az antikapitalista eszmei együttműködés lehetősége is felmerül. (Vagyis az együttműködés potenciálisan sokkal szélesebb, mint amikor a „béke" volt az egyetlen használható közös szó.) Perspektívában ennek alapján jöhet létre a vallás és a marxizmus társadalompolitikailag közös értékeinek megtalálása, ami az 1980-as években sokszor az antikapitalista vagy antiindividualista ideológiákhoz illeszkedett. A vallás elhalásának gondolata rendkívüli történelmi távlatba kerül (ezt az ideológia úgy oldja meg, hogy például Lukács József egyik cikkében nem „a magyar szocializmus" felépítéséhez köti a vallás elhalását, ahogy a korábbi párthatározat, hanem a kapitalizmus világméretű vereségéhez, amely a *Brezsnyev*-korszak hivatalos előrejelzése szerint nem a jövő hét problémája.)

A már idézett 1965-ös KB-határozatból érdemes hosszabban is idéznünk:

> „Az utóbbi időben azt tapasztaljuk, hogy sok helyen nem látják világosan tudományos világnézetünk terjesztésének feladatait, helyes módszereit akkor, amikor hazánkban az állam és az egyházak viszonyának további normalizálására került sor.
>
> Hazánkban az állam kész továbbra is együttműködni az egyházakkal a társadalmi élet számos területén. A szocialista nemzeti összefogás keretében a kommunisták és a párton kívüli materialisták együtt dolgoznak a hívőkkel. Állami és társadalmi szerveinkben és intézményeinkben együttműködünk egyházi személyekkel is. Továbbra is bíráljuk azonban az egyház képviselőinek politikai állásfoglalásait és tevékenységét, amikor az egész nép érdekeit kifejező politikánkkal ellentétes törekvéseket tükröznek. Fontos, hogy a kommunisták képesek legyenek a politikai együttműködést összeegyeztetni a tudományos világnézet következetes képviseletével és terjesztésével. Annál inkább, mert az egyházak is a politikai együttműködés mellett természetszerűleg a saját világnézetüket terjesztik.
>
> A tudományos világnézet terjesztése csak akkor lehet eredményes, ha a vallás mai érveit cáfolja meg és ezekre marxista választ ad. Figyelembe kell venni, hogy a teológia, a hitvédelem komoly erőfeszítéseket tesz a modern tudomány és a vallás kiáltó ellentétének áthidalására, a vallás »korszerűsítésére«, a

tudományos materialista világnézet elleni harcra. Alkalmaznunk kell a felvilágosítás legváltozatosabb módszereit; a természet- és társadalomtudományi felvilágosítást, a vallászkritikát, az előadásos propagandát, a marxista világnézet és az általános műveltség terjesztésének minden formáját.

A technikai és tudományos haladás szembetűnő eredményei, összekapcsolódva a forradalmi mozgalmak kibontakozásával, a szocialista világrendszer létrejöttével, mind szembetűnőbben bizonyítják, hogy az ember képes birtokba venni, megismerni és a maga szolgálatába állítani a természet és a társadalom korábban vakon ható, „titokzatos" erőit, törvényszerűségeit. A vallástól való elfordulás önmagában még nem jelenti a marxizmus, a szocializmus felé való fordulást, nem eredményez tudományos materialista meggyőződést és aktív, társadalmi felelősségtudattól áthatott magatartást. Szocializmust építő társadalmunkban kedvezőek a körülmények ahhoz, hogy a vallástól való eltávolodás ne rekedjen meg a világnézeti közömbösségnél, hogy a korábbi hívő, aki tekintetét a „túlvilágra" vetette, saját társadalmi létének tudatos alakítójává váljon. Mégpedig közösségi emberré, aki bekapcsolódik a szocializmus építésének tervszerű folyamatába, tudatosan alakítja valóságát. Ezért is fontos a szocialista humanizmusnak, a szocializmus új erkölcsének terjesztése, felfogásának korszerű szembeállítása a vallásos felfogással és erkölcsiséggel.

A vallásosságot évezredeken keresztül táplálta, életben tartotta a kizsákmányolás kíméletlen társadalmi rendszere, a dolgozó ember kiszolgáltatottsága a rajta uralkodó és számára kiismerhetetlen társadalmi és természeti erőknek. Ezért a vallásosság társadalmi gyökereinek kiirtásában a legfontosabb a kizsákmányolás megszüntetése. Ez önmagában még kevés azonban ahhoz, hogy az emberek teljesen megszabaduljanak a titokzatosnak vélt erőknek való kiszolgáltatottság érzésétől.

A vallásosság csak az ember társadalmi és egyéni életéről való sokoldalú gondoskodással, a társadalom részéről megnyilvánuló segítőkészséggel, az embernek a szocialista kollektívába, a szocializmus építésébe, a közéleti tevékenységbe való bevonásával küzdhető le. Hiszen a hívő emberek többsége nem valamiféle elméleti megfontolásból vallásos, hanem azért, mert egyéni életkörülményei, családi neveltetése, a gond, a testi vagy lelki szenvedés, a tudatlanság, a régi szokások hatása alól nem tudja kivonni magát, mert lelki vigaszt vél felfedezni a vallásos hitben. Csak a széles körű társadalmi tevékenységnek a konkrét tudományos felvilágosítással való összekapcsolása révén érhetjük el, hogy a vallásos ideológia elleni harcunk ne rekedjen meg a vallástól már amúgy is eltávolodott emberek körénél, hanem megtalálja az utat, a felvilágosítás meggyőző érveit és eszközeit a hívőkhöz is. Ezért kell szembeszállnunk a vallás elleni harc kapcsán tapasztalható szektás türelmetlenséggel és elvtelen opportunizmussal is."

Az idézet talán hosszúnak tűnik, de nyelvezete és logikája olymértékben jellemző a korra, hogy az efféle szövegeket nem ismerő fiatalabb olvasók kedvéért talán érdemes volt egészében idemásolnunk.

Látható, hogy míg az egyházakkal kapcsolatban a szöveg még differenciál a támogató és ellenszegülő egyháziak között, már szót sem ejt adminisztratív eszközökről. A vallás és az egyházpolitika egymással való összefüggése – az 1958-as határozattal ellentétben – már teljesen ismeretlen. A világnézeti harc markánsan megoszlik a vallástól már eltávolodottak és a még vallásosak vonatkozásában. Immár egyforma hangsúlyt kap az aufklerista, felvilágosító és társadalmi viszonyok objektivitását hangsúlyozó szemlélet. A szöveget nem annyira a materialista és ateista világnézet iránti harcos elkötelezettség, mint inkább a tudományos-technikai forradalom objektív szekularizáló hatásába vetett hit hatja át.

Mindezeknek a változásoknak azonban nyoma sincs a hittanra járók számában.

Az oktatáspolitikai magyarázat

Az 1961-es oktatási törvény (és a mögötte álló párthatározatok és nemzetközi minták) nyomán az iskolai „világnézeti nevelés" olyan átfogó támogatottságot kap, olyan egyértelmű követelménnyé válik, mely mindenképpen témánkhoz tartozik, s nyilvánvalóan magyarázhatná a világnézeti nevelésért felelőssé tett iskolák hittan iránti toleranciájának csökkenését. (A hatvanas évek oktatáspolitikáját jellemző kutatók, például Halász vagy Setényi az ideologikusságot tartják a hatvanas évekbeli politika egyik lényegének.)

A hatvanas évek elejének pedagógiai tankönyvei és pedagógiai szakirodalma a világnézeti nevelést elsősorban a vallásos neveléssel szemben határozta meg. A vallásellenességet ez a pedagógiai felfogás az egész nevelési folyamat egyik lényegévé tette. Mindez

olyan oktatási rendszerhez illeszkedett, amelyben a „nevelésnek" deklaráltan nagyobb volt a „becsülete", mint az „oktatásnak", az oktatásirányításban nagyobb volt az általános tanulmányi felügyelők befolyása, mint a szaktárgyi szakembereké. Az oktatási rendszernek nem volt feladata alkalmazkodni a jelen társadalmi valóságához, hiszen abból kellett kiindulni, hogy a ma iskolába járó gyerekek már a kommunizmus idején lesznek felnőttek. *(9)*

A hatvanas évek közepén azonban nyilvánvaló fordulat következik be. E tanulmányom nem kíván részletesen vitatkozni *Mészáros István* ‚Ateista nevelés' című könyvével és a ‚Kimaradt tananyag' című háromkötetes monográfiájával, de úgy vélem, hogy a folytonosság az ott idézett dokumentumok alapján sem igazolható, nemhogy az 1948–1989-es időszak vagy akár az 1958–1972-es időszak vonatkozásában.

A hatvanas évek közepétől ugyanis az iskolában megnövekszik az egyes szaktárgyak súlya, a tantárgy-pedagógiák becsülete, azt is mondhatjuk, relatív autonómiája. A történelem, a fizika, a biológia tanítása természetesen továbbra is része a világnézeti nevelésnek, de immár nem csak annak a része, hanem saját tudományos paradigmája által is determinált. Pontosan ennek, vagyis az iskolai tantárgyak meginduló „dezideologizálódásának" nyilvánvaló következménye a ‚Világnézetünk alapjai' című középiskolai tantárgy kísérleti (1965), majd az arra felkészült helyeken véglegesnek szánt (1969) bevezetése. *(10)* Elkülönült világnézeti tárgyra csak akkor lehet szükség, ha az oktatási rendszer egésze már nem egyetlen hatalmas világnézeti nevelés, hanem sokféle tudományág ismereteinek és sokféle nevelési hatásnak az összessége. E szaktudományosság hatása olyan erős, hogy még a világnézet-oktatók egy része is filozófia-történet oktatássá akarná alakítani a tárgyat. A tárgy kezdeményezői ezt a törekvést elhárították, amire véleményünk szerint két okuk lehetett: tarthattak attól, hogy a szintetizáló jelleg ezzel megszűnne; tarthattak attól, hogy egy ilyen tárgy esetében nem a pozitív összefüggő világkép, az egyetlennek hitt tudományos világnézet bemutatásának szakmai koherenciája, a korábban tanult ismeretekkel való tantárgyi koncentráció lesz a cél, hanem ismét azoké lesz a szó, akik egyik vagy másik világnézet bűnös, illetve téves mivoltának bemutatásában jeleskedtek, jelezvén konfliktust ott, ahol a Párt már régen nem akart konfliktusokat generálni.

A hatvanas évek közepétől az iskolában megnövekszik az egyes szaktárgyak súlya, a tantárgy-pedagógiák becsülete, azt is mondhatjuk, relatív autonómiája. A történelem, a fizika, a biológia tanítása természetesen továbbra is része a világnézeti nevelésnek, de immár nem csak annak a része, hanem saját tudományos paradigmája által is determinált.

A „Világnézetünk alapjai" bevezetése tehát nem folytatása a hatvanas évek elején „dúló" monolit világnézeti nevelésnek s ezenkívül – ebben is vitám van Mészáros Istvánnal – már csak azért sem tekinthető valamiféle „materialista hittanoktatásnak", mert a tanulmányok végén, összefoglaló jelleggel szerveződik – ilyen értelemben „a világnézetünk alapjai" mint 18 évesek számára szervezett tárgy nemcsak a leginkább az általános iskolában zajló iskolai fakultatív hittannak nem konkurrense vagy ellenpontja, hanem a többi gyermekkori vallási hatásnak sem. A ‚Világnézetünk alapjai' tantárgy – a hatvanas évek végéhez adekvát világnézeti nevelési forma – nem is nevezi meg a vallásos világnézetet kitüntetett ellenfélként. Ellenfele már nem a vallásosság – a korábbi rend –, hanem az „új világ", az ideológiai bizonytalanság, „káosz", mely a legkülönbözőbb szellemi áramlatok által befolyásolt tinédzserek világképét jellemzi. (Emlékezzünk vissza, az 1965-ös párthatározat is szükségesnek látja hangsúlyozni, hogy a vallásosság elvesztése még nem azonos a marxista világnézet felépülésével.)

A vallás értelmezésében és a világnézeti nevelésben már lezajlott fordulatot utólag erő-

síti meg s teszi lényegében hivatalossá az MSZMP KB *Aczél György* vezette Agit-Prop Bizottságának – az egyházpolitika kapcsán már idézett – 1970. április 14-i határozata. E szerint a vallásellenes propagandát „fokozatosan a marxista leninista világnézet pozitív és polemikus formában történő megvilágításává kell átalakítani". *(11)* Az 1972-ben egy PB ülésen tartott Aczél-referátum bizonyos baloldali fordulatot tükröz. „Az eddigieknél nagyobb eredményeket kell elérnünk abban, hogy az iskolai tananyag egésze marxista világnézetünket közvetítse." Ez a követelmény az iskola egészének reideologizását jelentette. Mindez szoros összefüggésben állt – ahogy az egész 1972-es párthatározat is – a reformmal szemben kibontakozott támadásnak, mely végül magát Aczélt is félreállította. (Persze nem a feledésbe, hanem csak a miniszterelnökhelyettesi pozicióig.) *(12)*

Rendkívül figyelemreméltó azonban, hogy a „Világnézetünk alapjai" tanításának hatásfokával elégedetlen pártvezető szerint a „világnézetünk alapjai tananyagának is közelebb kell kerülnie társadalmi életünkhöz, mai társadalmi valóságunkhoz, jobban választ kell keresnie és találnia a ma kérdéseire, jobban kell ösztönöznie a gyakorlati aktivitásra, a társadalmi elkötelezettségre". Azaz a marxista filozófiának indult tárgyat nemhogy még világnézetibbé nem akarta tenni Aczél, hanem kifejezetten az aktuálpolitika népszerűsítését szánta neki. Utóbbi még csökkentette is a tárgy materialista világnézeti s ekképpen „objektíve" ateista és vallásellenes hatásrendszerét.

Az 1972-es párthatározat után azután teljes erővel megindult az oktatási rendszer reideologizása. „A világnézeti-politikai nevelés a felsőoktatás folyamatában" igénye az akadémikus, illetve egyetemi szaktudományossággal szemben előretört. (A belső folyamatok mellett tudnunk kell, hogy a szocialista országok művelődési minisztereinek 1970-es berlini konferenciája elhatározta, hogy közös nemzetközi vizsgálatban dolgozza fel a felsőoktatási intézményekben tanuló fiatalok kommunista nevelése témakörét. A célt nyilván alaposan indokolta, hogy Kelet-Európa egyetemi ifjúsága meglepően érzékeny volt Párizs 1968-as jelszavaira, s ugyanakkor fennhangon tiltakozott a prágai tavasz egyesített eltiprásával szemben.)

Az 1974. május 28-i Agit-prop osztályülés már elégedetten állapíthatta meg, hogy valamennyi tanszék világnézeti nevelő munkája szerepet játszik a hallgatók világnézeti arculatának kialakításában. Évek óta először ismét első helyre kerül az ellenfelek sorában a vallásosság: „ma is hatnak a legkülönbözőbb forrásokból származó nem marxista nézetek (vallásosság, nacionalista történelemszemlélet, kispolgári egoizmus, stb.)" *(13)*

A fentiektől sok tekintetben függetlenül a ‚Világnézetünk alapjai' tárgyat 1973 őszén bevezették valamennyi iskolában. Az e körül folytatott viták azonban egyértelműen azt tükrözték: a hagyományos vallásosságot egészen elhanyagolhatónak tartják a 18 éves ifjúság körében. *(14)* A cél nem a vallás cáfolata, hanem mindenképpen a marxista világnézet elsajátítása volt. Mi több, amikor a két koncepció képviselői egy 1975-ös OPI-beli tanácskozáson együtt léptek fel, a tantárgyakban és a „Világnézetünk alapjai"-ban megnyilvánuló világnézeti nevelés teendői kapcsán már nem is esett szó ateista nevelésről, vagy vallásosságról.

Nagyot ugorva az időben felidézhetünk még egy 1982-es általános iskolai felmérést is. A pedagógusok a világnézeti nevelés terén elszenvedett kudarcaik fő okaként 46 százalékban a család hatását, 27 százalékban a társadalom és a külvilág hatását, 10 százalékban más személyek hatását s mindössze 8 százalékban az egyház hatását említették! *(15)*

Úgy vélem, ha az olvasó túlzottan körmönfontnak tartja is érvelésemet a világnézeti nevelés belső osztóvonalairól, egy nyilvánvaló tényt senki nem tagadhat: a Párt nem állhatott „titkos kapcsolatban" másfélszázezer pedagógussal, azaz a tény, hogy a párt vezetői, illetve vezető orgánumai nem beszéltek arról, hogy az egyházakat vagy éppen a vallásosságot ellenségesnek tartják, elkerülhetetlenül úgy kellett, hogy hasson, hogy az iskolában csökkenjen a motiváció a hittan további visszaszorítására. Másrészt nem tagadható, hogy az iskolai dokumentumok – például történelemtankönyvek, magyartankönyv-

vek, illetve tanári útmutatók, a pedagógusok által eligazítóként olvasott Köznevelés – nyelvezetében is rejtetté válik a vallásellenesség. Harmadrészt általában is csökkent – 1985 után pedig közismerten megszűnt – a helyi tanácsok alkalmazói munkáltatói hatalma a pedagógusok felett – a Párt és állam kezében tehát meggyengültek azok az eszközök, amelyekkel a hittantanítással szemben kellően fel nem lépő pedagógust megbüntethette volna.

Mindezzel együtt természetesen nem állítom, hogy az oktatáspolitika nem volt hittanellenes. Az oktatáspolitikai központ az volt. A „világnézeti nevelés" érdekköre természetesen konkurrensének tekinthette a hittant, a nem vallásos pedagógusok arányának növekedése nyilvánvalóan nem kedvezett a hittannak, a helyi tanácsokban, helyi pártbizottságokban továbbra is ott működtek azok, akik nyomáscsoportot jelentettek a hittan visszaszorítására stb. Az oktatáspolitika hittanellenességéről azonban bizonyosan nem állítható, hogy egyforma vagy éppen növekvő lett volna 1958-tól a rendszerváltásig.

Ilyen értelemben a hittanosok arányának folyamatos csökkenését oktatáspolitikai okokkal nem magyarázhatjuk.

Az értelmiségpolitika mint magyarázat

Nyilvánvaló tény, hogy a hatvanas években megenyhült a párt és a nem kommunista értelmiség viszonya. Ez az enyhülés nem csökkentette, ellenkezőleg, növelte az egyes értelmiségi csoportok között zajló vitákat. A magyar értelmiségen belüli frontok azonban fokozatosan átrendeződtek, és éppen az egyház, illetve a vallás funkciójának megítélése szempontjából. Míg ugyanis az ötvenes években a rendszerrel való értelmiségi szembenállás egyik meghatározó ideológiája a vallás, formája a vallásgyakorlás volt – olyannyira, hogy a tanácsi apparátus alkalmanként maga is úgy értékelhette, hogy a gyerekek hittanra való beíratása, majd e gyerekek kimaradása valójában a rendszerrel szembeni demonstráció és nem világnézeti alapállás kérdése –, addig a helyzet a hatvanas évek során alapvetően megváltozott. A „kicsi vagy kocsi"-vita, a „fridzsiderszocializmus"-vita, a könnyűzenéhez, valamint a szexuális forradalomhoz való viszony gyökeresen átrendezte a frontokat. A rendszerben lévő polgárosodási, liberalizálódási, nyugatosodási lehetőségek mellett kiálló értelmiségiek nemcsak a „régi rendszer" híveivel kerültek szembe, hanem a modernizációtól, annak életvitelétől tartó tradicionális egyháziassággal is. Ez a markáns tradicionalizmus lényegében lehetetlenné tette, hogy a nem kommunista értelmiség az egyháznak juttatandó jogokat és lehetőségeket is belefoglalja a hatvanas évek végétől formálódó, a kommunista értelmiséggel, illetve a pártközponttal kötött informális társadalmi kompromisszumba.

Az értelmiségpolitikában, az értelmiségen belüli frontok átrendeződésében rendkívüli szerepet játszott, hogy az ideológiai kulcstudomány szerepét játszó történettudomány – a később 1968-asnak elnevezett, 1965-ben elhatározott gazdasági reform megindulásával szoros összefüggésben – a 19. századi magyar kapitalizmus értékeit, attitűdjeit „rehabilitálta". (Itt elsősorban a *Berend-Ránki* kör műveire utalunk.) Míg mondjuk Lengyelországban vagy akár (lényegesen később) Bulgáriában a történelmi gondolkodás „megújulása" tárgyát tekintve olyan korokra (főképp a középkorra) koncentrálódott, amikor az egyház vezető szerepet játszott, addig Magyarországon éppen az a korszak – a 19. század utolsó harmada – vált mintaadóvá, amikor az egyházak társadalmi és politikai szerepe csökkent. S amikor a gazdaságtörténeti rehabilitációt követően megindult az eszmetörténeti „rehabilitáció" is, kiderült, hogy a magyar polgárosodás „feltáratlan" értékei – pl. a radikálisok, liberálisok, szociáldemokraták – sem hozzák közelebb az egyre sokszínűbben tájékozódó értelmiséget és az egyházakat. *(16)*

Az utóbbi, tehát az eszmetörténeti rehabilitáció a hetvenes években csak megkezdődik s elsősorban a nyolcvanas években teljesedik ki: Ekkoriban már nemcsak feldolgozások

jelennek meg a szociáldemokráciáról, radikalizmusról és liberalizmusról, hanem – az értelmiségi könyvpiac igazi eseményeként – maguknak a radikális és szociáldemokrata, illetve 19. századi liberális (s részben konzervatív) gondolkodóknak válogatott (persze szovjetellenes, oroszellenes felhangjuktól gondosan megtisztított) tanulmányai, kötetei is megjelennek.

Úgy vélem, hogy az értelmiségpolitika, illetve a magyar értelmiség tájékozódási irányainak számbavétele kielégítően képes megmagyarázni, hogy feltehetően miért nem íratja az értelmiség hittanra gyerekeit. Így ezzel az eddigi magyarázatoknál lényegesen közelebb jutottunk a hitoktatás aránya csökkenésének megértéshez. Ha ugyanis elfogadjuk azt a tényt, hogy a szocializmusban a tiszta pártkarrieren kívül az értelmiségi karrier a társadalmi felemelkedés útja, akkor tudomásul kell vennünk, hogy a helyi társadalmakban a középrétegek számára az értelmiség és az értelmiség gyereknevelési szokásai adták a mintákat. Ez viszont kihathatott a hittanra járók számának országos visszaszorulására is.

Ha ezután igazolni vagyunk képesek, hogy az értelmiség valóban alacsonyabb arányban járatta gyerekeit hittanra, talán megtaláltuk az egyik alapvető magyarázatot.

Korabeli felméréseink a hittanjárás társadalmi hátteréről nincsenek. A kilencvenes évek elején a TÁRKI háromezres elemszámú, a felnőtt magyar lakosság legfőbb demográfiai mutatóira reprezentatív mintán felmérést készített, melyben a gyerekkori iskolai hittanjárást is tudakolták. *(17)*

Azok, akik 1949 és 1960 között voltak 10 évesek, 75 százalékban, akik 1961 és 1975 között, azok 39,2 százalékban, akik pedig 1975 után, azok 15 százalékban látogattak iskolai hittant!

Ezek a számok látványosan magasabbak, mint ami a hittanbeiratás iskolai adataiból kitűnik. Ennek az a magyarázata, hogy a hittanbeiratások csak azt regisztrálják, hogy a tanuló az adott évben beiratkozott-e. A kérdőívre válaszolók viszont egész gyermekkorukra emlékeznek vissza, tehát ha csak egy évig járt hittanra, akkor is emlékszik erre a tényre. A fő trend viszont hasonló az ÁEH-s adatokhoz.

Ahhoz, hogy e trendben az értelmiségiek – vagy legalábbis az iskolázott szülők – szerepét megvizsgáljuk, három nagy korcsoportot kellett kialakítanunk, hogy az elemszám túl alacsonnyá ne váljék. (Ugyane megfontolásokból nem térünk ki a nyolcvanas évekre.) Az alábbi táblázat vízszintes sorában a „virtuális" megfigyelési időpont, a függőlegesben pedig az iskolai végzettség olvasható. Például az 1950-es években tízéves diákok, ha apjuk 8 általánosnál kevesebbet végzett, 84,2 százalékban, ha 8 általánost végzett, 75,8 százalékban jártak iskolai hittanra stb. A görbén viszont 15 éves csúszóátlag látható, hogy világosan kirajzolódjanak a tendenciák)

	1950-es évek	1960-as évek	1970-es évek
8 általános alatt	84,2	53,1	31,9
8 általános	75,8	47,8	36,0
szakmunkásképző	61,9	47,1	20,1
középiskolai	57,1	24,6	9,5
felsőfokú	57,9	8,8	3,4

2. táblázat. Az apa iskolázottsága és a gyermek iskolai hittanjárása (TÁRKI)

Az ötvenes években a hittant nagyjából a kevéssé iskolázottak látogatják. A csökkenés nyomán a hatvanas és hetvenes években az iskolázottabb tömb szétszóródik, azzal az egyértelmű jelentéstartalommal, hogy minél iskolázottabb volt az apa, annál kevésbé járatta hittanra gyerekét. (Ez azért figyelemreméltó, mert az istentisztelet-járási gyakorisági adatok általában a szakmunkásképzőt végzetteket mutatják a legszekularizáltabbnak,

ez „alatt" és „felett" az istentisztelet-látogatás átlagosan intenzívebb. Ábránk viszont azt mutatja, hogy az iskolázottabbak a hittanra nem járás mintáját mutatják a társadalomnak.

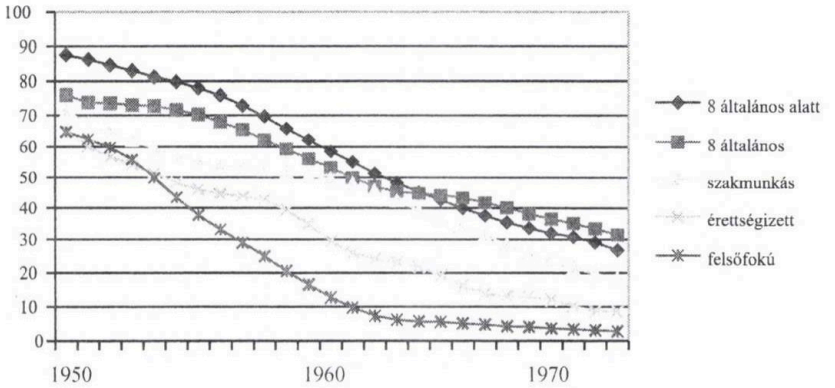

1. ábra

Megjegyzendő, hogy miközben az egész népességben s általában a szülők körében kétszeresére növekedett a közép- és felsőfokot végzettek aránya, addig a hittanosok körében csökkent.

Ezután ésszerű feltennünk azt a kérdést, hogy a vallásos nevelés, vallásos szocializáció általában – azaz az iskolai hittantól immár függetlenül – hogyan alakult az egyes társadalmi csoportokban. Azaz: a társadalom iskolai és iskolán-kívüli vallásos nevelési aktivitása egymással azonos vagy egymástól eltérő irányokat mutat-e. Ez azonban már egy következő tanulmány tárgya.

Jegyzet

(1) TOMKA Miklós: *Magyar katolicizmus.* OLI KTA, Bp. 1991.
(2) BALOGH Margit – GERGELY Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon (1790–1792).* História – MTA Történettudományi Intézete, Bp. 1993.
(3) Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1963–66. Kossuth Könyvkiadó, 1970. 144. old. és A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai. Szikra, 1951.
(4) uo.
(5) Id. MÉSZÁROS István: *...Kimaradt tananyag... Diktatúra és egyház I–III.* Márton Áron Kiadó, Bp, 1993. 112. old.
(6) Valóság, 1966/2. sz. 1–9. old.
(7) Valóság, 1963/2. sz. 109–111. old.
(8) Világosság, 1965. 394. old.
(9) uo.
(10) HALÁSZ Gábor: *Az oktatáspolitika szerkezete a hatvanas-hetvenes években.* Medvetánc, 1984/2–3. sz. SETÉNYI János: *Az 1961. évi III. (oktatási) törvény politikai vázlata.* In: Neveléstörténeti füzetek 11, OPKM, Bp, 1992.
(11) Lásd Pedagógiai Szemle 1968-as évfolyama
(12) Id.: MÉSZÁROS i. m. 111. old.
(13) RÉVÉSZ Sándor: *Acél és korunk.* Sík Kiadó, Bp, 1997.
(14) Id.: MÉSZÁROS i. m. 120. old.
(15) Magyar Pedagógia, 1975. 278–289. old.
(16) Világosság, 1986. 370. old.
(17) Valóság, 1964/7. sz. 74 . old., 1973/12. sz. 16. old., 1975/3. sz. 11. old.
(18) SZÁNTÓ János: *Vallásosság egy szekularizált társadalomban.* Új Mandátum, Bp, 1997.

A felhasznált közvéleménykutatási adatok tulajdonosa a TÁRKI. A tanulmány az Oktatáskutató Intézet, az OTKA, a Soros Alapítvány, a Széchenyi Professzori Ösztöndíj támogatásával készült